

ANTAL RÓBERT

BESZÉLGETÉSEK KISEBBSÉGGKUTATÓKKAL

Filep Tamás Gusztáv: *„Azt hittem egykor, hogy csapatmunkában veszek részt”. Beszélgetések kisebbségkutatókkal, Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2019, 428 oldal*

Hogyan lesz valaki *kisebbségkutató*? Leginkább ez a kérdés teszi egységessé Filep Tamás Gusztáv művelődéstörténész legújabb, a kolozsvári Kriterion Kiadónál megjelent interjúkötetét. A kötetben közölt szövegek korábban már megjelentek a *Pro Minoritate* folyóirat 2014–2016-os évfolyamaiban. Most ezeket gyűjtötte össze Filep a kiadó unszolására, és egészítette ki Bárdi Nándornak egy vele készített beszélgetésével, valamint a korábbi interjúalanyokkal közösen tudományos apparátussal, jegyzetekkel. A beszélgetéseket az interjúalanyok rövid, egyoldalmi kiséletrajza, főbb publikációinak listája vezeti be. Az interjúk általában életútinterjúk, illetve a megkérdezettek munkásságával, tudományos krédójával, műveik egy-egy fontos állításának tisztázásával, kontextualizálásával foglalkoznak. A névsort végigkövetve magyarországi, erdélyi, felvidéki, délvidéki intézmények neves kutatóival találkozhatunk. Az erdélyi vagy erdélyi magyar kisebbséggel foglalkozók közül Bárdi Nándorral (az MTA Kisebbségkutató Intézet osztályvezetője), Stefano Bottonival (az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa), Novák Csaba Zoltánnal (a Román Akadémia Gheorghe Șincai Társadalomtudományi Kutatóintézet munkatársa), Gidó Attilával (a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet munkatársa), Papp Z. Attilával (az MTA Kisebbségkutató Intézet igazgatója), L. Balogh Bénivel (a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának tudományos titkára) és Kiss Tamással (a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet munkatársa) olvasható interjú. A felvidéki kutatók közül Simon Attilát (a Fórum Kisebbségkutató Intézet munkatársa) és Gaucsík Istvánt (a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa), míg a délvidéket kutatók közül Hornyák Árpádot (az MTA Történettudományi Intézet munkatársa) és Ifj. Korhecz Tamást (Szerbia Alkotmánybíróságának bírója) szólaltatta meg a szerző. Végül a magyarországi németek kutatójaként Eiler Ferenc (az MTA Kisebbségkutató Intézet főmunkatársa) interjúja és magának Filep Tamás Gusztávnak (az MTA Kisebbségkutató Intézet munkatársa) az életútinterjúja zárja a kötetet. Generációs szempontból az interjúalanyok L. Balogh Bénit kivéve idősebbek a szerzőnél. Filep terve az lett volna, hogy nála fiatalabbakat szólít meg, ám L. Balogh születési adatait nem nézte meg az interjú elkészítése előtt. Mindez azonban a rendszer merevségét oldotta és sokszínűvé tette a kötetet.

Többségében történészek az interjúalanyok, de van két szociológus és levéltáros, valamint jogász-politikus/politológus is közöttük. A szerző terveiben egy sorozat szerepelt, melynek az első részét – beszélgetést 12 kisebbségkutatóval – ő vállalt, hogy aztán a továbbiakban valaki más folytassa a beszélgetéseket más kisebbségkutatókkal. Ez azonban még nem valósult meg. A beszélgetésekből kirajzolódott a kortárs kisebbségkutatóknak a társadalmi háttere is. Filep Tamás mindjárt az interjúja legelején rámutat az első nagyobb különbségre, ami a szocializációjuk szempontjából fontos. „Többnyire faluról, paraszti, kisvárosi környezetből érkezett – mármint a megszólaltatott kutató – a tudományos életbe. Van köztük többgenerációs értelmiségi is, de én vagyok az egyetlen, aki ha történeti kényszer következtében is, de a magyar kultúra fővárosában nőtt fel, ráadásul egy könyvtárszobában” (371. p.). Ennek ellenére mindenki szakmájának elismert kutatójává vált, és a kisebbségi magyar közösségek történetét és jelenkori problémáinak a megismerését tartotta szem előtt.

Az első kérdés, ami az olvasóban felmerül: miért született meg a könyv? Filep szerint nem kanonizálás volt a szándéka, mint mondja, „nem tekintem feladatomban a rangsorkészítést azokról, akik bekerültek a könyvbe, s azokról, akik nem” (5. p.). Sokkal inkább személyes kíváncsisága hajtotta, az interjúalanyok életművét szerette volna megismerni. Nem utolsósorban pedig a kisebbségkutatóknak a rendszerváltást követő professzionalizációját (a kötetben szereplő kutatók véleménye is eltér ebben a kérdésben) kívánta megvilágítani. Továbbá a kutatóknak a széles nagyközönség előtt való reprezentációját is elősegíti ez a kötet.

A kötetben szereplő tudósok szemléletét azok a törekvések határozzák meg, „amelyek a magyar kisebbségek történetét – mondja Bárdi Nándor – hosszabb távon integrálhatóvá teszik a modern társadalomtudományokba” (11. p.). Ez azt jelenti, hogy a korábbi (1980-as évek végi) irodalomközpontú kisebbségkutatást egy társadalomtörténeti szempontú feldolgozás felé mozdították el. Továbbá sokan vallják a megkérdezettek közül, hogy *kisebbségtudomány* mint olyan, nincs. Sokkal inkább különböző diszciplínák (szociológia, történettudomány, néprajz, nyelvészet, földrajztudomány stb.) között oszlanak meg a határon túli magyar kisebbségek és a magyarországi kisebbségek szakértőinek kutatási területei. Tételesen a szövegekben Kiss Tamás és Papp Z. Attila tér ki az interdiszciplinaritás fontosságára. Papp Z. Attila például saját kutatásaiban a szociológia matematikai pontosságát igyekszik ötvözni korábbi pszichológiai tanulmányaival. Ezzel nemcsak a makrofolyamatok, hanem az egyén, a kis világok megértéséhez is hozzájárul. Kiss Tamás a tudományosság erdélyi sajátosságáról szól. Szerinte Erdélyben fenntarthatatlan a „senkivel nem kommunikáló klikkek” rendszere, amely diszciplínák szerint szerveződik. Szerinte „társadalomtudomány lehetne, de mivel mindenki a saját parcelláját védi, lassan az sem lesz” (285. p.). Az interdiszcipli-

náris szemlélet – számára szociológusként – azt jelenti, hogy például az általa elemzett társadalmi folyamatokat történeti keretben akarja szemlélni.

Az interdiszciplinaritás mellett a kisebbségkutatókat különböző módszertani kérdések is rokonítják. Például több kutató szerint fontos a regionalitás, a tágabb kontextus szemlélése a kisebbség történetének kutatása során. Stefano Bottoni interjúja több szempontból is érdekes. Egyrészt olasz–magyar származása okán is, és identitásán keresztül egy szélesebb, kelet-európai, nemzetközi perspektívába ágyazza a magyar kisebbségek kutatását. Bottoni mutat rá, hogy történészként az 1945 utáni korszakot kutató fiatal generáció tagjaként sikeresen felülemelkedett a „sérelemi történetíráson”. A beszélgetésben a legfontosabb állítása, hogy az ötvenes évektől a hetvenes évekig a társadalmi integráció határozta meg az erdélyi magyar kisebbség mindennapjait. Például sokkal szélesebb csoportoknak vált lehetővé a felfelé mozdulás a szociális létrán, a lokális elitek nagy részét magyar nemzetiségű állampolgárok alkották. Bottoni szerint mindez azért érdekes, mert a rendszerváltás után mindenki bőszen antikommunistának tartotta magát, és szerte terjed az a nézet, hogy az erdélyi magyarság csak elszenvedője volt a romániai kommunizmusnak. Végül Bottoni interjúja izgalmas képét adja az új évezred eleji romániai levéltári kutatás labirintusának. Novák Csaba Zoltán az erdélyi történésztársadalom generációs váltása következtében olyan bukaresti és magyarországi szakmai kapcsolatokat alakított ki, hogy lehetővé vált számára, hogy mint mondja, „más perspektívából nézem a helyi történeteket: igyekszem romániai, magyarországi, kelet-európai kontextusokban, folyamatokban szemlélni” (106. p.). L. Balogh Béni is csatlakozik ehhez a csoporthoz, amely az összehasonlítást, a regionális megközelítést emelte ki. Például az 1940–1944 közötti dél-erdélyi magyarság történetét szükségszerű az észak-erdélyi románság történetével párhuzamosan vizsgálni. Eiler Ferenc szerint is fontos a regionális vizsgálat. A két világháború közötti korszakra vonatkozóan párhuzamosan vizsgálja a határon túli magyarok és a magyarországi nemzetiségek helyzetét, valamint a magyar állam külpolitikáját és Németország közép-európai szerepét.

A regionális megközelítéssel összefügg a kisebbségkutatóknak a többségi nemzet történésztársadalmába való beilleszkedése is. Stefano Bottoni remekül integrálódott a nemzetközi, magyarországi és romániai tudományos közösségbe. Megtudhatjuk, hogy Bottoni munkáit a román kollégák ismerik, hasznosítják. Novák Csaba Zoltán interjújából is megismerhetjük a román–magyar történeti megközelítések közötti különbségeket. Sőt ő a párbeszéd lehetőségéről is szól, több közös szereplést, kötetet felsorolva. Simon Attila is úgy véli, hogy „kisebbségben élő kutatóknak megvan az az előnyünk, hogy jól, belterjesen ismerjük a szlovák történettudományt [...] személyes kapcsolatok szintjén is” (135. p.). Ehhez a csoporthoz csatlakozik Hornyák Árpád is, amikor kijelenti, hogy a szerbiai tudományosságba való integráció-

ja „nem ment könnyen, de úgy érzem, beindult” (204. p.). Leginkább Gaucsík István példázza a többségi állam történetírásába való beilleszkedést. Például doktori témavezetőjével – Roman Holeccel – képesek gazdaságtörténeti vitát folytatni a két világháború közötti csehszlovákiai magyar szövetkezetekről, anélkül, hogy ez személyes kapcsolatuknak rovására válna.

Továbbá az is érdekes, hogy legelsőnek Papp Z. Attila szól arról a problémáról, hogy a tudományos kutatónak többségi vagy pedig kisebbségi nemzeti hovatartozása mennyire befolyásol(hat)ja magát a kutatást. Mint mondja: „a kisebbségi lét folyamatos megtapasztalásából következik egyfajta affinitás, empátia; abban, hogy jobbra kisebbségkutatással foglalkozom, nyilván benne van, hogy kisebbségi szempontból másképp tételeződnek bizonyos dolgok” (175. p.). Ez leginkább a romakutatások esetében jelentkezik, mivel ott egy duplán kisebbségi helyzetben levő csoportot vizsgál. Novák Csaba Zoltán is csatlakozik ehhez a szemlélethez. Nováknak mint kutatónak erős a lelki kötődése – mint mondja – „azokhoz a közösségekhez, vidékekhez, településekhez, amelyekről kapok valamit” (106. p.).

Ugyancsak egy csoportba helyezi a kisebbségkutatókat az általuk vallott történetfilozófia, a megismerés lehetőségeinek és korlátainak problémája is. Szólnak a már régóta zajló objektivizmus–szubjektivizmus-problémáról. A legutolsó interjúban módszertani szempontból Bárdi felrója Filep Tamásnak a levéltári források hiányát, hogy csupán sajtóból és könyvekből dolgozik. Filep szerint ő nem a hivatalos dokumentumokba foglalt, azokkal alátámasztott tényt keresi, hanem azt, hogy ott, akkor milyen információk alapján döntöttek úgy, ahogy. Mint mondja: „elsősorban arra vagyok kíváncsi, amit az emberek tudhattak akkor. Azt akarom tudni, hogy a történelemben cselekvő személy milyen információk birtokában hoz meg egy döntést” (416. p.).

L. Balogh Béni szerint fontos a tárgyilagosság, de ugyanakkor az empátia is. Novák Csaba Zoltán történészi énjéhez tartozik a pozitivisták megközelítés (tények összegyűjtése), valamint az értelmezés és elméleti keretbe helyezés is. Az interjúból kiderül, hogy Nováknak ez a szemlélete leginkább az 1990. márciusi marosvásárhelyi eseményekről írt kötetében tükröződik. Vagyis első lépésként a lehető legtöbb tény, mozaikot, momentumot kellett szerzőtársával – László Mártonnal – összegyűjtenie. Ezt a lépést követte a forráskritika, amikor többszörösen ellenőrizni kellett, hogy akkor, ott, valóban az történt. A következő lépés pedig az alkotói történészi munka, amikor létrejött „az összekötő szöveg; a magyarázat, az elméleti rész, hogy mi miért, hogyan, milyen megfontolásból történt – ez már sok szempontból szubjektív” (110. p.). Gidó Attilának a zsidókutatással kapcsolatban két módszertani kérdésre is válaszolnia kellett. Egyrészt leszögezte, hogy a zsidó disszimilációval kapcsolatban „nem volt preconcepcióm, egyszerűen elkezdtem kutatni és olvasni” (163. p.). Ez azért fontos, mert a források határozták meg a következtetéseit és nem fordítva, nem elméleti feltevést próbált igazolni. Másrészt pedig

eszmétörténeti és társadalomtörténeti, statisztikai-demográfiai megközelítést használt ahhoz, hogy megismerje, „miként alakul az erdélyi zsidóság identitástudata 1918 után, hogy hogyan történik meg egy, az egyének szintjén eltérő intenzitást és mélységet mutató leválás a magyarságról” (162. p.).

Bárdi Nándor leginkább a funkcionalitás nézőpontjából figyeli a kisebbségi közösségeket. Szerinte „a kisebbségi közösségek társadalmilag külön, és nemzeti alapon szerveződnek” (51. p.). Éppen ezért jelentős a kilencvenes évek *historiográfiai fordulata*, hiszen a kisebbségkutatók rájöttek, hogy fontosak a kortárs nacionalizmuselméletek, „amelyek a nemzetiesítő diskurzusok működéséről szólnak, miközben a kisebbségi társadalmat is a napi rutinok működtetik, de az adott kisebbségi szocializáció – ez a nemzeti önszerveződés minden helyzetben más és más – folyamatosan jelen van” (51–52. p.) – vallja Bárdi. Kiss Tamás episztemológiai szemlélete is nagyrészt ebbe, a tényeken alapuló, majd elméleti modellt felállító táborba tartozik. Szerinte azzal, hogy kisebbségi magyarként szocializálódott Erdélyben, tudatosult benne: „nem csupán egy szempont, a te szempontod és nem csak egy igazság létezik” (297. p.). Filep szemléletében a fontos, nemzeti ügyekben való párbeszédet, a konszenzust szorgalmazza, vagyis a jelenkori magyar társadalom ideológiai vonalak mentén való töredezettségének a felszámolását. Műveivel ezt próbálja elérni. Művelődés- és eszmétörténeti munkáiban számára fontos az empátia. A magyar(országi) eszmétörténet mindkét táborának (jobb- és baloldalnak) a megismerésére törekszik. A kisebbségi közösségek eszmétörténetében pedig pont erre, a meghasonulás meghaladására talált remek példákat. Kisebbségi léthelyzetben például polgári radikálisok, konzervatívok, liberálisok egy táborban, egy mozgalomban kénytelenek megjelenni, hogy a kisebbségi közösséget egységesen képviseljék.

Az interjúalanyok között a szociológusoknál merül fel a tudományos kutatás társadalmi hasznosulásának kérdése. Vagyis az a kérdés, hogy lehet-e hatni a politikára, a döntéshozatalra. Papp Z. Attila ebből a szempontból meglehetősen borúlátó, mivel mint mondja, „a kisebbségekkel kapcsolatos kutatások terén a tudományos eredmények nagyon ritkán épülnek be a tényleges döntéshozatalba” (185. p.). Leginkább Kiss Tamás fejt ki ennek az ambíciónak a lehetőségeit és korlátait. Megtudhatjuk, hogy az interjúalany életében volt egy fontos periódus, amikor az erdélyi magyarság érdekképviseleti szervezetének (RMDSZ) az alkalmazottja volt. És itt éppen társadalmilag hasznosuló demográfiai kutatásokat végzett. Mint mondja: „a demográfiai vizsgálataimnak tényleg volt visszhangja [...] tényleg mindenki tudni akarta, mi a fene okozhatta, hogy egy 1,6 milliós közösség ilyen arányban lecsökkent” (289. p.). Végül Kiss Tamás nemcsak deskriptív (demográfiai helyzetkép), hanem politikai tanácsadói (megpróbált a jövőre vonatkozó tanácsokat, stratégiákat kialakítani az erdélyi magyar közösség hatékony adminisztrálása céljából) munkát is végzett. Ugyanakkor az interjúból kiderül,

hogy ezen igyekezete napjainkra megfeneklett. Saját szavait idézve: „Nem tudok a társadalom mérnöke lenni, mert ehhez nincs politikai partner” (291. p.). Kiss ezt a kudarcát több tényezőnek tulajdonítja. Szerinte a saját párhuzamos kisebbségi társadalmát építő erdélyi magyarságon belül előbb-utóbb klientúraépítés, vagyis kontraszelekció fog kiépülni. És ezzel a szakmaiság, a kompetencia, a meritokratikus, kompetitív szelekció végleg eltűnik, és egyre inkább a lojalitás fogja meghatározni az erdélyi magyar társadalom elitjeit. L. Balogh Béni is társadalmilag hasznos munkát végez, mert saját megfogalmazása szerint is a levéltárosság egy külön világot jelent a tudományosságban belül. „Itt elsősorban nem az a cél, hogy kutassunk, megírjuk, amit találtunk, publikáljunk, előadásokat tartsunk – mondja –, hanem a levéltárba került iratanyag megőrzése, rendezése, a kutatók rendelkezésére bocsátása” (257. p.).

Ugyancsak a társadalmi kérdések feldolgozásához járulnak hozzá, a jelenkori problémák megoldását szolgálják a szociológusok romakutatásai. Kiss Tamás interjújának érdekes szeletét jelentik a jelenleg zajló romakutatásairól szóló megállapításai. Ebből leginkább az identitás mint kortárs társadalomtudományos kihívás emelendő ki. A Maros megyei Bonyha községben végzett kutatásból például kiderül, hogy „az etnikai hovatartozás Erdélyben is többdimenziós jelenség tud lenni” (301. p.). Kutatásuk – a Szabó Árpád Töhötömmel közösen írt tanulmány – legfontosabb állítása, hogy a községben egyszerre jelen van az etnonacionális (román–magyar) és az etnorassziális (roma–nem-roma) besorolás. Megállapították, hogy az etnonacionális besorolás egyre inkább veszít a jelentőségéből, az etnorassziális pedig egyre inkább jelentős lesz a községi hétköznapiakban. Papp Z. Attila is foglalkozik romakutatással, és ő mondja ki azt a tényt, hogy számos helyen fennáll az a lehetőség, hogy a kisebbségi magyar iskolák elcigányosodnak. A magyar közösség pedig nem igazán tudja kezelni a helyzetet, ezért inkább többségi iskolába írattja a gyerekeit, így pedig a kisebbségi nyelven működő iskolahálózat létét veszélyezteti.

Egy további közös pontot jelent az interjúalanyok között Bárdi Nándor személye is. A felidézett életutakban az egyetemi évek alatt, vagy azt követően akarva-akaratlanul felbukkan Bárdi. Szinte mindenki esetében előfordult, hogy első szövegeiket ő olvasta, javítgatta, tanácsokkal látta el őket, majd a későbbiekben tudományos pályafutásukat egyengette. Bárdi Nándor interjúja saját életútjának elbeszélése mellett a rendszerváltást követő harminc év kisebbségkutatásának az összefoglalóját is tartalmazza. Szól a létrejött határon túli kutatóintézetekről, a *kisebbségtudomány* új irányairól, és mint ilyen ideális bevezetője a kötetben megkérdezett kutatók szövegeinek.

Érdekességként az eddigi ismertett életutak során Gidó Attilánál jelentkezett egy azóta is fontos és megoldásra váró probléma, a román államnyelv ismeretének a hiánya az erdélyi magyarok körében. Válaszában Gidó arra

a speciális helyzetre világít rá, amely ma is meghatározza a Kolozsváron tanuló magyar diákok nyelvismereti problémáit. Mint mondja: „magyarok voltak a kollégáim, magyar baráti körökbe jártam. Mindig megtaláltuk egymást, külön világot éltünk, félig szándékosan, de talán azért is, mert nem volt igényünk, meg persze a nyelvtudás hiánya miatt merszünk nyitni a román kollégák felé. A bolti vásárlásokat is ott intéztük, ahol tudtuk, hogy magyar nyelven is értenek a kiszolgálók” (156–157. p.).